

LAUDATIO.
MANUEL ARDIT I LA HISTÒRIA CREATIVA*

Telesforo M. Hernández Sempere
Universitat de València

Benvolguda degana.

Benvolguts directors dels Departaments d'Història Antiga i Moderna, respectivament.
Companyes i companys.

És per a mi un honor estar present en l'acte d'homenatge als doctors Manuel Ardit i Maria Paz Garcia-Gelabert, bons amics i, sobretot, excel·lents companys que, arribada l'edat reglamentària, es jubilen de la docència. Vull agrair en primer lloc a la nostra degana, la professora Ester Alba, tan lloable iniciativa, que espere i desitge tinga continuïtat en els pròxims anys, perquè és el just reconeixement a un treball universitari de professors que han dedicat hores i hores a l'estudi, que han freqüentat anys i anys les aules i els despatxos per tal de formar intel·lectualment a nombroses generacions d'alumnes, recolzant-los en la investigació i incitant-los a perfeccionar les seues capacitats en els distints temes de consulta. El meu agraïment s'estén al director del Departament d'Història Moderna, el professor Lluís Guía, que sens dubtar-ho va pensar que jo podia ser la persona idònia per tal de pronunciar el discurs laudatori del professor Ardit. Per descomptat em va plantejar un problema, com diré a continuació, però li done les gràcies perquè sap com l'estime.

No és fàcil resumir en uns quants fulls una trajectòria docent i investigadora tan extensa como la del professor Ardit. La seua contribució científica a la Història Moderna i Contemporània és important. De fet molts dels que estem en aquesta sala ho sabem fa ja molt de temps i crec que els seus mèrits professionals no han estat reconeguts suficientment. Vaig a intentar exposar-los de la millor manera possible.

Manuel Ardit pertany a una generació d'intel·lectuals valencians, renovadors i creatius, forjats en els anys seixanta del segle XX, coincidents amb els primers brots de recuperació de la identitat del País Valencià. Inlluït per la historiografia catalana a través del magisteri de Joan Reglà, la seua obra, no obstant, és la pròpia d'un autodidacta que va anar ampliant els seus coneixements conforme a l'evolució de la disciplina, inspirant-se en els corrents historiogràfics europeus. Així, en l'etapa de formació, va llegir a Marc Bloch, E. Labrousse i F. Braudel, entre altres, classificats impròpiament en l'anomenada escola francesa d'Annales. Però va assumir també teories marxistes en la línia de la història total, fonamentada en l'hispanista francès P. Vilar, o en la vessant del grup britànic format per R. Hilton, C. Hill, G. Rudé o E. Hobsbawm, representants de la *social history*. Com a conseqüència el professor Ardit fou i és un ardent defensor de l'heterodòxia epistemològi-

* El text que ara es publica fou llegit per l'autor a l'acte de la *laudatio* acadèmica que tingué lloc el 25 de setembre de 2012 al Saló d'Actes de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València.

ca, rebutjant tota idea preconcebuda sobre la Història, siga de l'estructuralisme, que també va tenir el seu predicament entre els historiadors, o del materialisme històric. Podem observar-ho en el conjunt de la seua obra, destacant un posicionament revisionista en allò que fa a les teories i en relació a la metodologia utilitzada en els treballs científics.

En efecte la història com a disciplina es construeix bàsicament a través de la investigació, es formula a partir de problemàtiques triades d'avantmà, sobre les quals es despleguen una sèrie d'hipòtesis de partida que reflecteixen els coneixements, nocions i percepcions inferides dels fets a considerar. Però aquelles problemàtiques adquireixen un sentit ple quan es contrasten amb documents i fonts d'arxiu, utilitzant els mètodes i tècniques adequades a la trama de cada cas. D'aquesta manera l'historiador va descobrir situacions desconegudes, aporta noves dades que a priori no va tenir en compte o apareixien com a siluetes confuses en la seua mirada. A aquest empirisme metodològic l'acompanya una anàlisi del context que proporciona no tan sols l'enquadrament dels fets sinó que facilita els raonaments convenients per a la interpretació. Aquestes maneres de procedir i d'elaborar la Història, oberta sempre a nous enfocaments epistemològics, doncs, els trobem en la producció científica del professor Ardit.

Ara bé, en els seus inicis com a historiador la seua atenció es va centrar en els processos de canvi i transformació subjacents en els esdeveniments de l'Espanya de principis del segle XIX. Per descomptat les seues inquietuds intel·lectuals i el seu compromís social, fomentats durant la carrera d'Història, el van conduir a desenvolupar els processos en el context del País Valencià. Però com ell mateix va expressar en alguna ocasió, sense arribar a glorificar el passat ja que, “la missió de l'historiador (respecte al país) és no anar desgranant lloances sinó la d'intentar comprendre'l”². Una actitud que d'alguna manera reflecteix el rigor i la serietat dels seus plantejaments, proporcionant-li un merescut prestigi i una indubtable reputació, com demostren els seus estudis, citats entre els millors de la professió.

En un dels seus primers llibres, *Revolución liberal y revuelta campesina* (1977), cimentat sobre la tesi doctoral, podem albirar algunes de les pautes científiques que venim explicant, però trobem també altres novetats dignes de ressenyar, en establir, per exemple, una línia argumental de permanent connexió o confluència entre la història econòmica i social i la història política. Una interacció de factors d'un o altre significat que malauradament les modes historiogràfiques posteriors van postergar o van relegar a un segon pla i que avui reivindique per tal de perfeccionar la interpretació, en aquest cas concret els plantejaments que configuren la revolució liberal. A més a més, cosa que no podem passar per alt en aquesta obra, els homes amb noms i cognoms són els protagonistes dels fets històrics en el convuls panorama social valencià de les darreres dècades del segle XVIII i els inicis del XIX, preludiant la complexitat dels fenòmens que van donar pas a la guerra del Francès. Així doncs en aquesta publicació ja albirem allò que podem denominar sense pal·liatius, *grosso modo*, una “història creativa” que combina la teoria, implícita en els esdeveniments objecte d'anàlisi, amb l'empirisme metodològic inherent en l'ofici de l'historiador. Això li permet forjar el coneixement sobre el passat, atenent a la multiplicitat de factors que subjauen en els processos de canvi, ajustant la interpretació a les realitats que l'historiador no ha viscut, però que capta a través de l'estudi, traient a la llum aspectes

² “Estado de la cuestión. Los estudios de historia agraria del País Valenciano en la Edad Moderna”, p. 99.

que ignorava, en explorar documents inèdits, evitant, d'altra banda, tota especulació o la temptació de sostenir idees apriorístiques o descendir al monocausalisme.

Més endavant exposarem altres característiques dels estudis publicats per Ardit, per exemple la pluralitat temàtica, que no entendríem si no valoràssim la seua propensió a integrar en els raonaments els mètodes de les ciències socials afins a la Història, fonamentalment l'Antropologia social o la Demografia històrica, de la que parlarem. Amb tot sens dubte aquest eclecticisme metodològic li condueix al tractament de diverses matèries, no tan sols des d'un angle generalista o de síntesi sinó també descriptiu, sobretot quan aprofundeix en la investigació a través de la microanàlisi. D'ací el seu interès per la història agrària o la demografia que, d'altra banda, precisen una major especialització, i d'ací igualment que haja derivat en els darrers anys cap a la pràctica de la "descripció densa", que projecta la lectura d'una recopilació completa de fonts sobre una temàtica seleccionada prèviament. L'exemple més clar és el magnífic llibre *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX* (2004). En aquesta obra, prenent com a exemple les tres poblacions del marquesat de Llombai, utilitza mètodes de la microhistòria, aplicant els enfocaments seguits fins aleshores en diferents treballs, proporcionant d'aquesta manera un model explicatiu del trànsit d'una economia senyorial a una economia de mercat, abordat des d'una perspectiva estructural i atenent a diferents plans de l'esdevenir històric.

Però potser convindrà assenyalar algunes dades biogràfiques. El professor Ardit va nàixer a València en desembre de 1941, dos anys després d'acabada la Guerra Civil, temps de penúria i de fam com ho demostren les *cartillas de racionamiento* d'aquella època. Aquestes dificultats, no obstant, no van impedir que els seus pares el portaren a un col·legi de prestigi, com era aleshores el dels Jesuïtes, situat a la Gran Via de Ferran el Catòlic, pròxim al domicili familiar. Allí va rebre l'ensenyament primari i va estudiar el batxillerat. És interessant subratllar que en el mateix centre va coincidir amb una sèrie de companys que més endavant destacarien en el moviment nacionalista del País Valencià. Ens referim a Alfons Cucó, un dels seus millors amics, Eliseu Climent, Lluís Aracil, Valerià Miralles o Josep Vicent Marqués. No està de més mencionar el posicionament tímida-ment aperturista dels jesuïtes respecte de la llengua dels valencians en temps de la dictadura, perquè això pogué influir d'alguna manera en alguns xiquets i adolescents que van passar pel col·legi. La major part dels jesuïtes, catalans d'origen, utilitzaven la seua llengua en l'ús quotidià, sense cap animadversió per part de les famílies o dels mateixos alumnes. Hi havia professors seglars, como el de Música, Agustí Alaman, pertanyent a una estirp de valencians formats en la República, que defensaven l'idioma. Alaman, director del cor, utilitzava exclusivament cançons en la llengua pròpia dels valencians, i no tan sols nades sinó obres de major categoria, com l'Al·leluia de Händel, que els xiquets del cor cantaven en traducció al català oriental. Això no vol dir que els jesuïtes feren una apologia de la llengua autòctona o que fomentassen l'ensenyament bilingüe, cosa impossible durant el franquisme, sinó que senzillament s'admetia aquella como un fet natural de la parla i de la cultura que era present en les relacions socials.

En el cas de Manuel Ardit la tolerància lingüística a nivell quotidià del col·legi va repercutir de forma positiva, ja que la va practicar al llarg de la seua carrera professional. Però també amb els jesuïtes es va anar forjant la seua vocació per la Història. Els manuals utilitzats en classe pels professors de la disciplina eren de Jaume Vicens Vives. Probablement el centre adoptava un enfocament neutral de la Història d'Espanya, molt allunyat

dels continguts adoctrinadors dels llibres de *Formación del Espíritu Nacional* que ens imposaven els professors falangistes en els Instituts d'Ensenyament Mitjà. A més a més Ardit va tenir la fortuna de comptar amb un company de pupitre, Lluís Aracil, que tenia una esplèndida biblioteca, formada pel seu avi, on hi havia una extensa col·lecció de clàssics grecs i llatins, el *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* de Daremberg i Saglio, i alguns llibres d'història valenciana, com l'Escolano, en l'edició de Perales, o la *Historia de la ciudad y reino de Valencia* de Boix. En aquella època d'estudiants de batxillerat eren interessats principalment pel passat romà de la ciutat de València, però l'ús de la bibliografia i la investigació sobre fonts epigràfiques els va iniciar a una edat molt primerenca en el gust per la recerca.

Durant el curs 1957-1958 va ingressar en la Facultat de Dret de la Universitat de València, i en el següent de 1958-1959 en la Facultat de Filosofia i Lletres, ubicades aleshores en l'edifici del carrer de La Nau, compaginant ambdues carreres. Fou, no obstant, en la Facultat de Lletres on va assentar el seu futur professional en decantar-se, després d'estudiar els comuns, per la secció d'Història. L'especialitat es trobava en ple auge, ja que en ella destacava un selecte grup de mestres de la talla de Joan Reglà, José María Jover, Antonio Ubieta, Miquel Tarradell o el geògraf Antonio López Gómez. La fama de tots ells, la personalitat de cadascú, transcendia ja aleshores en el conjunt de la Universitat espanyola, situant l'ensenyament de les Humanitats a una gran altura. Manuel Ardit va prendre la decisió de decantar-se per la Història atret precisament per les classes de Jover y de Reglà, sobretot les del mestre empordanès, ja que sintonitzaven amb la visió perifèrica de la Història d'Espanya que els manuals que havia utilitzat en els Jesuïtes d'alguna manera li havien induït. D'altra banda hem de considerar que Ardit va percebre a les aules del carrer de La Nau un ambient de canvi cultural i, perquè no, polític, que traspassava les portes del recinte universitari. En els anys de formació universitària, en efecte, es va començar a gestar un impuls incentivador favorable a la restitució de la democràcia civil, paral·lelament a la reivindicació d'unes senyes d'identitat valenciana, que era present en tertúlies, concitades en bars i cafeteries de la ciutat. L'alumnat universitari assistia a tot tipus d'actes, conferències, actuacions artístiques o projeccions cinematogràfiques, dintre d'un ampli panell d'ofertes culturals existents aleshores.

En els anys d'estudiant en la Facultat de Lletres es va relacionar amb Alfons Cucó, company en els Jesuïtes, i amb Sebastià García Martínez i José Manuel Mayer, compartint els quatre l'interès per la Història i la passió per l'ensenyament. A les aules va fer amistat també amb Ramon Pelegero, "Raimon", estudiant aquest un curs anterior al seu. A banda de la simpatia que poguessen sentir l'un per l'altre els unia també l'afició per la música, activitat aquesta que no era aliena en el cas d'Ardit, ja que formava part de la tradició familiar. Ja tocava aleshores la guitarra i darrerament estudia piano. A més a més en aquells anys s'estenia i triomfava la nova cançó, degut al to reivindicatiu de la lletra i l'emoitivitat de la melodia. Ardit, junt amb Alfons Cucó, com a pioners del fenomen, van formar un conjunt artístic que es va donar a conèixer amb el nom d'*Els Escolans*. Fins i tot van col·laborar des del 1962 amb el grup musical *Els 4 Z*, composant cançons i fent traduccions. En aquest conjunt era baixista i cantant Lluís Miquel Campos, que més endavant seria molt conegut com l'ànima del grup *Patxinger Z*.

Com ha estat suggerit, en la Universitat de València va créixer la seua vocació per la Història, en contacte amb el planter de catedràtics renovadors que hem citat. Però Manuel Ardit mai no oblida citar a Francisco Murillo, catedràtic en la Facultat de Dret, introduc-

tor de la Sociologia moderna, del qual va aprendre la importància de les restants ciències socials afins a la Història.

En acabar la carrera l'any 1964, Joan Reglà li va dirigir la tesi de llicenciatura i posteriorment li va signar la tesi doctoral, que no va poder tutelar plenament perquè va morir l'any 1973. És interessant constatar que el nucli temàtic de la seua investigació, lligat a la guerra del Francès en el País Valencià, li fou suggerit per Joan Fuster, a qui va conèixer precisament a una de les tertúlies dels dilluns en el Club Universitari del carrer de la Universitat. La relació d'Ardit amb Fuster no és d'importància menor, ja que en l'època d'estudiant ja simpatitzava amb els incipients moviments nacionalistes que començaven a estar presents en la Universitat, dels quals, com és sabut, l'escriptor de Sueca es convertiria en un eix vertebrador. D'altra banda cal subratllar l'amistat de Fuster i Reglà, no exempta d'admiració mútua. Els dos preparaven aleshores un llibre sobre el bandolerisme català del Barroc, centrat en la figura de Joan de Serrallonga, i és ostensible la complicitat intel·lectual existent entre els dos. Fuster sens dubte coneixia el gran projecte del mestre empordanès de cobrir distints períodes de la història del País Valencià a través de tesis doctorals elaborades per deixebles que eren disposats a treballar en els arxius.

En aquesta línia precisament d'anar ampliant les reflexions sobre la disciplina i de donar a conèixer els treballs d'alumnes i investigadors, es van formalitzar els seminaris dels dijous per la vesprada en el Departament d'Història Moderna de la Facultat de Filosofia i Lletres, dirigits per Joan Reglà. Ardit acudia amb freqüència i era al tant de les qüestions suscitées per amics i companys. La seua vocació investigadora, per descomptat, l'incitava a mantenir una estreta relació amb el mestre, però les dificultats econòmiques personals i la problemàtica docent en que es trobava la Universitat el van abocar a realitzar oposicions a càtedres d'Institut. En aquells anys, convé fer-ho notar, la carrera professional en qualsevol de les Facultats era inestable, degut a la precarietat dels contractes anuals i l'escassa retribució d'aquests. Les places d'Adjunt Numerari o Catedràtic, dotades pel Ministeri d'Educació, es convocaven a un ritme molt lent i eren objecte de baralles o disputes acadèmiques entre opositors i mestres del gremi. De manera que Manuel Ardit, com van fer molts altres, va tenir que assegurar el seu futur, aconseguint una plaça en l'Institut d'Ensenyament Mitjà d'Onda, en febrer de 1967, passant posteriorment pels Instituts de Carlet y Massamagrell, on va romandre fins l'any 1983.

No obstant, els setze anys de catedràtic en els Instituts d'Ensenyament Mitjà no el mantingueren allunyat de la Universitat de València, ja que fou professor Ajudant de classes pràctiques en el Departament d'Història Moderna en els anys 1968 i 1969. L'any següent, 1970, seguint fent classes a l'Institut d'Onda, fou nomenat professor Encarregat de curs en el Col·legi Universitari de Castelló, antecedent de la Universitat Jaume I, exercint fins 1971 pel seu trasllat a l'Institut de Carlet. Així mateix ha estat professor Adjunt interí en la Facultat d'Econòmiques en el curs 1983-1984, on va impartir classes d'Història econòmica. Entre 1984 i 1987 fou professor Tutor en la UNED de Vila-real, i en maig de 1987 va guanyar la plaça de professor Titular d'Història Moderna de la Universitat de València mitjançant oposició.

Manuel Ardit ha exercit la docència amb gran honestedat i amb un sentit íntegre d'allò que significa la ensenyament públic. Molt estimat pels alumnes en els instituts i col·legis universitaris, entre els quals constatem els geògrafs Conxa Domingo i Joan Mateu, per citar a dos professors molt coneguts en la nostra Facultat, va saber transmetre el saber de la disciplina en la Universitat de València amb la mateixa claredat i metodologia que va usar

durant els anys en que fou Catedràtic d'Institut. Mestre de diverses generacions d'estudiants, recorde, per exemple, entre els seus alumnes, a Vicent Terol i Joaquim López Camps, les tesis doctorals dels quals ha dirigit, i que fins i tot va influir en la formació de qui subscriu, deixa amb la seua jubilació un buit a les aules difícil d'omplir.

En el seu currículum no podem destacar la gestió acadèmica des d'una perspectiva d'obtenció de càrrecs relacionats amb la burocràcia, perquè no ha estat molt procliu a ella. No obstant això, va promoure junt amb els professors Pedro Ruiz i José Manuel Pérez García el primer curs de doctorat interdisciplinari i interuniversitari que es va impartir a la Universitat de València i que va tenir molt d'èxit. Avui podem contemplar-lo com un precedent dels actuals màsters compartits per distintes Facultats de les tres Universitats de la Comunitat Valenciana. Més important és potser la direcció del Servei de Publicacions de la Universitat de València durant el rectorat de Pedro Ruiz, portant a cap una feina orientada a la normalització lingüística, aplicada a la difusió de treballs científics avalats per rigorosos criteris d'experts de les distintes branques de les ciències socials. Amb aquests criteris va introduir la col·lecció *Cinc Segles* o la de *Fons Històriques Valencianes*, alenant també l'edició d'obres de caràcter històric en col·leccions ja existents. Així mateix és director de la revista *Afers, fulls de recerca i pensament* i de diverses col·leccions de l'editorial. Va substituir el professor Sebastià García Martínez, un dels fundadors, quan aquest va morir en 1986, amb qui mantenia una relació molt familiar, fomentada en l'època d'estudiant universitari³.

Com a investigador deixa una petja important, com s'ha dit al principi d'aquesta exposició. Ha publicat més d'un centenar de treballs d'investigació, entre els quals destaquen 11 llibres, dos en col·laboració amb altres autores i 1 sota la seua direcció; 56 capítols de llibres, col·laborant en algú amb altres col·legues i subratllant, no obstant, que 7 d'ells són manuals d'Història del País Valencià y 1 dels Països Catalans, a banda de nombrosos articles en revistes especialitzades, veus en Grans Enciclopèdies, pròlegs, recensions de llibres i traduccions d'obres de reconeguts historiadors, com James Casey, Carole Fink o Robert Darnton.

El llistat d'estudis és, doncs, molt ampli, així com la varietat temàtica i de continguts, utilitzant la metodologia empírica i contextual ja referida al principi. A tenor d'aquests paràmetres Manuel Ardit desplega un ventall de plantejaments de diversa índole que comprenen des del segle XV fins al XIX en els seus primers vint anys. Va ser a partir d'una sèrie de reflexions sobre els decrets de les Corts de Cadis com va començar la seua trajectòria pels arxius i biblioteques, i allò es va plasmar en una primera contribució, que formava part del seu projecte de tesi doctoral, que va titular *Els valencians de les Corts de Cadis* (1968). Allò el va portar a aprofundir en les matèries substancials que van donar consistència a les principals línies d'investigació, formulades al llarg de la seua trajectòria professional. Les discussions dels diputats, en efecte, oferien nombroses referències històriques sobre les senyories, els moriscos o la Inquisició, qüestions que li van cridar l'atenció i que va abordar en successius treballs que es van donar a conèixer posteriorment⁴.

³ Cal remarcar que aquesta revista, així com l'editorial que es va crear posteriorment amb aquest mateix nom, ha assolit un gran prestigi, fet al que no és aliena la incansable activitat del seu cap de redacció, Vicent Olmos.

⁴ Una actualització de les reflexions en "Política e historia en el debate sobre señoríos de las Cortes de Cádiz", *Studia Historica. Homenaje al profesor Don Manuel Fernández Álvarez*, VI, 1988, pp. 371-379, i més recentment, "Una reflexión sobre la expulsión de los moriscos valencianos y la repoblación", *Revista de Historia Moderna*, 27, 2009, pp. 295-316.

Les senyories eren en la dècada dels 70 del segle passat objecte preferent d'estudi des de l'òptica de la història del dret fins el de la història econòmica i social. La influència del marxisme es va fer aleshores molt notable en els àmbits acadèmics i possibilitava noves interpretacions sobre els dominis jurisdiccionals i els vincles patrimonials de la noblesa en l'Edat Moderna i així mateix un tractament metodològic evolutiu des de la perspectiva de la transició del feudalisme al capitalisme. En el cas de les senyories valencianes, els debats parlamentaris a Cadis abocaven els historiadors a realitzar una explicació ortodoxa sobre la seua repercussió en el desenvolupament econòmic. Atenent a aquests esquemes es va imposar la tesi de les dures condicions i obligacions que els camperols havien de suportar a l'hora de pagar la renda feudal. Així mateix es va insistir en l'obstacle que suposava la supervivència de les jurisdiccions senyoriales d'origen medieval en el creixement econòmic valencià i, junt a això, l'existència d'unes relacions socials de producció totalment obsoletes en temps avançats del segle XVIII. Aquestes reflexions van fer pensar que tot l'edifici senyorial pogué llastrar i impedir igualment el sorgiment d'una burgesia transformadora i impulsora del desenvolupament industrial en el País Valencià, enllaçant perfectament amb les tesis de Joan Fuster en *Nosaltres, els Valencians*.

Adherit en principi a aquests punts de vista, el professor Ardit, no obstant, va anar alterant els plantejaments a mesura que diferents anàlisis sobre el territori valencià li van fer modular les idees, relacionant la població amb l'agricultura o les activitats manufactureres amb el comerç. Comparant una sèrie de dades estadístiques va arribar a la conclusió de que la imatge sobre les senyories que van donar els diputats a Cadis era en alguns aspectes parcial i simplista, ja que sense negar que les estructures socials eren fora de lloc en temps europeus propicis als canvis, l'economia de mercat en el segle XVIII havia obert una esclatxa en la societat valenciana. Excepte uns quants casos de duresa senyorial respecte a la renda, no tenia sentit mantenir una interpretació esbiaixada, ja que no encaixava amb la puixant expansió demogràfica del període, acompanyada d'un clar dinamisme comercial, ni amb la formació d'una burgesia de propietaris i comerciants que d'alguna manera van apuntalar el creixement. Així doncs els arguments de Fuster, com s'ha dit, i els plantejaments del marxisme ortodox no responien per diferents raons a les investigacions que es realitzaven sobre distints sectors de l'economia. En aquesta reinterpretació dels fets el professor Ardit es va fer eco d'altres estudis, com els de Pedro Ruiz, Isabel Morant o Carme García Monerris, que havien canviat de forma renovadora les interpretacions dogmàtiques inicials sobre les senyories⁵.

Així doncs l'existència de les jurisdiccions, de notables i privilegiats en l'antic règim no va impedir el creixement econòmic en el segle XVIII, malgrat que aquest es va fer lent i va patir una frenada a finals de la centúria, no tan sols pels obstacles estructurals en el sistema de propietat o pel monopoli gremial dels principals centres tèxtils, sinó també a conseqüència de la paràlisi dels mercats, especialment a partir dels enfrontaments d'Espanya amb França o Anglaterra i el consegüent bloqueig comercial. Tot això va ocórrer enmig d'una profunda crisi social, simbolitzada en el motí contra les milícies i la revolta antifeudal de 1801, i perllongada amb la guerra del Francès i la crisi política que va acabar escanyant el país⁶. Molts factors, doncs, interrelacionats –no estan tots– que rebutgen una

⁵ "Estructura i crisi del règim senyorial al País Valencià" (en col·laboració amb C. Garcia Monerris, I. Morant Deusa y P. Ruiz Torres), *L'Espill*, 3, 1979, pp. 59-87.

⁶ S'han de consultar, a banda del llibre *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)*, Barcelona, 1977, parcialment citat

interpretació simplista del creixement econòmic i indueixen l'historiador a formular una visió mes complexa dels processos i dels condicionants en la història.

Concomitant amb les senyories i la problemàtica que aquestes suscitaven trobem les investigacions sobre els moriscos. Per a alguns autors l'expulsió de 1609 va produir una pèrdua demogràfica important i un reforçament dels lligams feudals a través de l'economia senyorial. Això fonamentava en els orígens del capitalisme la teoria del subdesenvolupament del País Valencià i el fracàs de la revolució industrial en els segles XVIII i XIX, com s'ha suggerit anteriorment. Per descomptat l'expulsió i les seues conseqüències van donar pas a llibres ben documentats i algun article sobre els moriscos, essent objecte de polèmica en els àmbits acadèmics. No obstant, els estudis no venien precedits d'una anàlisi de l'impacte de la repoblació en les terres buides que van deixar els moriscos i això era primordial per tal d'estimar els resultats econòmics. Al respecte Ardit va iniciar un treball de prospecció en fonts de primera mà, com ho és la comptabilitat decimal conservada en l'arxiu de l'Arquebisbat de València. Així, a través d'un detallat examen dels delmes, va comprovar que en alguns llocs repoblats amb cristians de natura, les sèries estadístiques apuntaven a la recuperació de l'impost, que era un clar símptoma de l'augment de la producció agrària i una cronologia que no coincidia perfectament amb les suposades conseqüències de l'expulsió, invalidant-se, doncs, la tesi de la duresa senyorial i de l'opressió de les càrregues feudals establertes en les cartes pobla, que per a algun autor suposaven la paralització del creixement econòmic a mitjà o llarg termini⁷. Una altra qüestió seria la de les conseqüències de l'expulsió sobre la demografia del país, que per a Ardit van ser greus però no catastròfiques, como pensaven altres historiadors. Amb aquestes dades, doncs, no podia sostenir-se la tesi del feudalisme opressiu ni tampoc mantenir la idea d'una economia tancada en el País Valencià com per a obturar la presència de formes capitalistes de producció en el camp i dificultar, així mateix, un augment de la demanda en les ciutats, estimuladores de les activitats agràries i manufactureres. Estudis posteriors del mateix Ardit sobre el comerç, basats en documents privats d'una important dinastia de comerciants valencians d'origen seder⁸, ratifiquen les anàlisis de Ricardo Franch, que en major mesura

en el text, els següents articles, "Los alborotos de 1801 en el reino de Valencia", *Hispania. Revista española de Historia*, 113, 1969, pp. 526-542; "La Revolución Francesa y Valencia. Los alborotos de 1793", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, rom XLVI, I, 1970, pp. 411-421; "Revolución burguesa y revuelta campesina (1789-1840)", dins *Siete temas sobre historia contemporánea del País Valenciano*, Valencia, 1974, Universidad de Valencia, pp. 95-111; "El govern del general Elio a Valencia i les conseqüències econòmiques i socials de la guerra del Francès", *Arguments*, 2, 1975, pp. 7-33; "Per la religió, el rei i la pàtria", *Recerques*, 5, 1976, pp. 139-160, i "Les français résidents et émigrés dans le pays valencien: les émotions populaires de 1793 et 1794" (en col·laboració amb V. Gil Vicent y T. Hernández Sempere), dins *L'Espagne et la France à l'époque de la Révolution Française (1793-1807)*, Perpinyà, 1993, Presses Universitaires de Perpignan, 219-246.

⁷ "Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià", *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 5-6, 1987, pp. 273-316, "Crisi i transformacions després de l'expulsió dels moriscos", *Saó*, 167, 1993, pp. 52-54.

⁸ Els següents articles del professor Ardit responen a aquesta visió més optimista que es té sobre l'economia valenciana en el segle XVIII. Vegeu "Datos sobre el comercio español con América en el siglo XVIII. Las empresas comerciales de Mariano Canet y Montalbán (1758-1785)", dins *Estudios dedicados a Juan Peset Alexandre*, Valencia, 1982, Universidad de Valencia, I, pp. 157-174; "Las empresas comerciales de la sociedad 'Viuda de don Mariano Canet e Hijos' y las primeras expediciones directas de Valencia a Veracruz (1786-1805)", *Estudis*, 11, 1984, pp. 103-142; "L'economia del País Valencià al segle XVIII. Creixement i desenvolupament", en *I Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, 1987, Ajuntament

demostren l'enriquiment d'aquest grup social, i altres treballs sobre les manufactures, l'aportació, per exemple, de Lluís Torró, centrada en la Reial Fàbrica d'Alcoi, han perfilat i completat un panorama econòmic més optimista en l'esdevenir dels processos de canvi que ens condueixen al segle XIX, dos-cents anys després de l'expulsió dels moriscos.

La Inquisició, aqueixa terrorífica eina en mans dels poders fàctics de l'antic règim –la Corona i l'Església– i que els liberals van voler desterrar per sempre més, com es posa de manifest en els debats de Cadis, ha estat un altre dels temes que el professor Ardit ha investigat, atret per la rellevància que va tenir el Sant Ofici en la persecució dels erasmistes, seguint els plantejaments de M. Bataillon. Per això, situant-se en el segle XVI, va realitzar una primera incursió documental en les fonts de l'Archivo Histórico Nacional que van donar origen al llibre *La Inquisició al País Valencià*, (1970). En aquest transcriu fragments de causes de fe instruïdes pels tribunals del Sant Ofici, entre altres la substanciada contra el clergue valencià Jeroni Conques, integrant, junt amb Gaspar Centelles i Sigismondo Arquer, del grup de Pedralba. Encara que aquesta qüestió no fou objecte preferent de les seues investigacions, no obstant això en diverses aportacions va voler esbrinar les raons de les investigacions dels inquisidors, el nivell de penetració del luteranisme a València i la seua projecció en la Universitat⁹. Enquadrat tot aquest ampli moviment d'actuació repressiva contra el cristianisme heterodox en el context de la sobtada alarma de Carles V, aclarat per la difusió del protestantisme en els estats del Sacre Imperi i la virulenta intransigència de Felip II contra l'heretgia, contemplada ara com una amenaça per a la integritat de la monarquia hispànica.

L'interès per anar construint la Història del País Valencià, com ja hem tingut ocasió d'explicar, ha estat una de les constants del professor Ardit al llarg de la seua dilatada carrera com a historiador. Els treballs que hem citat sobre les senyories, els moriscos i la Inquisició són un exemple, però els dos primers li van portar a especialitzar-se en la història de la propietat i en la història agrària. En l'apèndix d'aquesta *laudatio* incloem totes les contribucions científiques al respecte, i en el que hem citat sobre els moriscos¹⁰, pondera, com ha estat dit, les sèries estadístiques tretes dels arrendaments de delmes de l'Arquebisbat de València, creant una base de dades, fonamental per tal d'assenyar la interpretació sobre l'agricultura valenciana. Així es va forjant la idea del dinamisme transformador en el sector primari de l'economia entre els segles XVI i XVIII, malgrat que lent i gradual, com no podia ser d'altra manera¹¹. Mostra d'això és el procés de canvi que es reflecteix en

de Vinaròs, pp. 19-23, i "Mercado americano y crecimiento económico en el País Valenciano", dins *El comercio libre entre España y América Latina, 1765-1824*, Madrid, 1987, Fundación Banco Exterior, pp. 215-229.

⁹ Cal destacar quatre estudis: "Aspectos de la Universidad valenciana del Quinientos a través del proceso inquisitorial de Jerónimo Conques", en *Actas del III Congreso Nacional de Historia de la Medicina*, Madrid, 1971, Sociedad Española de Historia de la Medicina, II, pp. 131-140; "Nuevas perspectivas sobre los movimientos protestantes valencianos en el siglo XVI" (en col·laboració amb Miquel Almenara Sebastià), *Estudis*, 23, 1997, pp. 75-99; "El protestantisme valencià del segle XVI. Una nova perspectiva" (en col·laboració amb Miquel Almenara Sebastià), *El Contemporani*, 16, 1998, pp. 31-35, i *Gaspar Centelles y el grupo disidente de Pedralba*, en col·laboració amb Miquel Almenara Sebastià, València, 2010, EDICEP, 182 pp.

¹⁰ Vid. nota 6 supra.

¹¹ Destaquem, per exemple, entre altres, articles: "Transformacions agràries en la Ribera del Xúquer (segles XVI-XVIII)", en *L'escenari històric del Xúquer*, L'Alcúdia, 1988, Ajuntament de l'Alcúdia, pp. 69-87; "Els orígens de l'agricultura contemporània del País Valencià", *Revista de Catalunya*, 23, 1988,

la concentració de la propietat en mans de grans terratinents, l'increment de la productivitat del camp i una tendència a l'expansió del policultiu en els regadius, així com també de les pràctiques intensives a les terres més riques de l'horta. Aquests plantejaments se singularitzen en l'obra *La terra i els homes del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, (1993). Escrita en dos volums, cobreix un ampli ventall de l'economia agrària, utilitzant variables lligades a aquesta, com la població, o traçant un ampli panorama de les estructures socials relacionades amb la senyoria i el sistema de propietat, incloent-hi les jurisdiccions alfonzines, els arrendaments, els censos emfitèutics, la parcel·lació i tota mena de factors que han contribuït a retardar o perfilar el dinamisme del productor valencià.

Una altra línia d'investigació, dedicada als estudis sobre la població, destaca en el currículum acadèmic del professor Ardit, atenent a la qual se li reconeix com un historiador demògraf o se li confon com a tal. No obstant això, a la vista del conjunt de la seua obra, la població ha estat un eficaç instrument per tal de completar distints angles temàtics de la seua polivalent indagació arxivística, ja que posa de manifest –com s'ha dit– la seua propensió a la interdisciplinarietat de les ciències socials i, donades les tècniques utilitzades en les anàlisis, s'infereix també la seua inclinació per la història quantitativa. Siga com siga, Manuel Ardit es va especialitzar en la demografia històrica influït pel neomalthusianisme metodològic de la major part dels historiadors europeus, com Louis Henry, Livi Bacci, Wrigley i Schofield, calibrant no tan sols els augments o els descensos de població, sinó també els comportaments vitals, detectant les dificultats que comporta una mortalitat extraordinària o la millora que representa l'impuls de la natalitat, derivant també preferentment cap al mètode francès de reconstrucció de famílies. Fruit del seu treball ha estat la publicació de diverses monografies relatives al País Valencià, en les que planteja les conjuntures de la població en el transcurs de l'Edat Moderna, utilitzant els registres parroquials¹² o utilitzant un dels primers censos fiables, com el d'Aranda¹³. Atenent a les estructures familiars, revisa els trets i particularismes del grup domèstic i les xarxes socials conformades pel parentiu¹⁴. No descarta, no obstant, plantejar perspectives demogràfiques

pp. 45-57; "Agricultura e industria rural en el siglo XVIII", dins J. Azagra, E. Mateu y J. Vidal (Eds.): *De la sociedad tradicional a la economía moderna. Estudios de historia valenciana contemporánea*, Alacant, 1996, pp. 62-76, Institut de Cultura "Juan Gil-Albert", i "La agricultura valenciana y el reformismo borbónico. Una reflexión a partir de la 'Idea de la Ley Agraria española' de Manuel Sisternes i Feliu", dins Ricardo Franch, ed., *La sociedad valenciana tras la abolición de los fueros*, València, 2009, Institució Alfons el Magnànim, pp. 385-402.

¹² Faig referència als següents treballs: "Creixement demogràfic d'una població d'Antic Règim: el marquesat de Llombai entre 1620 i 1705", dins *Estudis sobre la població del País Valencià*, València, 1988, IVEI, I, pp. 331-343; "Bases del crecimiento de la población valenciana" (en col·laboració amb J. M. Pérez García), dins *Estudis sobre la població del País Valencià*, València, 1988, IVEI, I, pp. 199-228; "Un ensayo de proyección inversa de la población valenciana (1610-1899)", *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, IX, 3, 1991, ADEH, pp. 27-47, i "La població de la ciutat de València a través dels registres parroquials (1791-1870)", dins *La población valenciana. Pasado, presente, futuro*, Alacant, 1998, I, pp. 249-297, Institut de Cultura "Juan Gil-Albert".

¹³ *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768)*, València, 2001, Universitat de València – Universitat Jaume I (en col·laboració amb Miquel Àngel Badenes Martín y Joan Serafí Bernat i Martí).

¹⁴ Vegeu "La població valenciana durant l'Antic Règim a través dels estudis de reconstrucció de famílies", dins *La población valenciana. Pasado, presente, futuro*, Alacant, 1998, I, pp. 155-169, Institut de Cultura "Juan Gil-Albert"; "Matrimonis entre parents: estratègia o inevitabilitat? Un exemple valencià", *Estudis d'Història Agrària. Homenatge al Dr. Emili Giralt i Raventós*, 17, 2004, pp. 77-90, i "Familia,

a nivell general espanyol, explorant noves línies metodològiques, utilitzant per a això el mètode anglès de la projecció inversa o l'anàlisi agregativa¹⁵.

Els treballs sobre la població han donat peu a diversos descobriments del professor Ardit sobre l'estructura demogràfica del País Valencià en el segle XVIII, revelant que era més avançada que la de l'Espanya interior. Això es fa patent, per exemple, en que les taxes de mortalitat eren molt més benignes que a Castella, detectant així mateix una esperança de vida més alta, indicatives una i altra dels canvis vitals i generacionals, les quals, junt amb la puixança de la població litoral, àmpliament evidenciada en la ciutat de València, degut –com ja es va dir– a la diversificació de les activitats comercials i manufactures, abonen la línia optimista que subjau en el creixement econòmic del país. A més a més, en les seues formulacions corregeix o matisa les conclusions a les que va arribar Francisco Bustelo sobre el caràcter exògen de l'augment de la població, basant-se aquest historiador en els moviments compensatoris de la immigració.

Hi ha molts altres treballs, relacionats amb els moviments socials en el camp i en la ciutat, propis de l'antic règim¹⁶, o que anuncien pervivències o trastorns¹⁷, i canvis en els modes de producció¹⁸. Podem assenyalar també obres de síntesi i divulgació, com la *Història del País Valencià* que es va abandonar en els anys 60 i que Edicions 62 va recuperar en 1990, dirigint Manuel Ardit el tom IV, integrant noves aportacions. També recomanem l'obra de divulgació més recent, on fa una actualització dels estudis referits a la història econòmica d'Espanya, *El Siglo de las Luces. Economía*, (2007). El lector, en fi, pot completar l'ampli panell de publicacions escrites per Ardit consultant l'apèndix d'aquesta *laudatio*.

La historiografia valenciana, doncs, ha donat un salt important amb les investigacions del professor Ardit i d'això queda constància en aquesta exposició. La seua trajectòria com a historiador és, sens dubte, un exemple de solvència i ben quefer, i la seua presència com a docent, la seua dedicació a l'alumnat i l'ensenyament que deixa, es recordaran sempre en la Facultat de Geografia i Història de la nostra Universitat.

parentesco y grupo doméstico en el País Valenciano (siglos XVI-XIX). Un estado de la cuestión”, dins Francisco García González (Coord.), *La historia de la familia en la península ibérica (siglos XVI-XIX). Balance regional y perspectivas*, Conca, 2008, Universidad de Castilla-La Mancha, pp. 183-204.

¹⁵ Així citem “Microanálisis demográfico en larga duración: el caso de España”, dins Manuel González Portilla y Karmele Zarraga Sangróniz, eds., *Historia de la población. Actas del IV Congreso de la Asociación de Demografía Histórica. II. Pensamiento demográfico, coyuntura y microanálisis*, Bilbao, 1999, Universidad del País Vasco, pp. 253-307, i “Microanálisis demográfico sobre la España del siglo XVII”, dins *La popolazione italiana nel Seicento*, Bologna, 1999, Cooperativa Libreria Universitaria Editrice Bologna, pp. 505-522.

¹⁶ “El asalto a la Morería de Valencia en el año 1455”, *Ligarzas*, 2, 1970, pp. 127-138.

¹⁷ “Bandolerisme i delinqüència a les acaballes de l'Antic Règim (País Valencià, 1759-1843)”, *Recerques*, 3, 1974, pp. 137-152.

¹⁸ “La rebel·lia camperola en la crisi de l'Antic Règim”, dins *La invasió napoleònica. Economía, Cultura, Societat*, Bellaterra, 1981, Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 45-54.

PUBLICACIONS DE MANUEL ARDIT LUCAS

Llibres

- (1) *Els valencians de les Corts de Cadis*, Barcelona, 1968, Rafael Dalmau editor.
- (2) *La Inquisició al País Valencià*, València, 1970, F. Sanchis editor.
- (3) *Historia de las Civilizaciones*, València, 1976, Editorial Bello.
- (4) *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)*, Barcelona, 1977, Ariel.
- (5) *País Valencià. Geografia i Història*, València, 1980, Eliseu Climent editor (en col·laboració amb R. Pérez Casado, V.M. Rosselló, E. Belenguer, E. Llobregat i F. Pérez Moragón).
- (6) *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*, Barcelona, 1980, EDHASA (en col·laboració amb Núria Sales i Albert Balcells).
- (7) *Nuestra historia*, vol. 5, València, 1982, Mas-Ivars editores (obra col·lectiva, pp. 177-276).
- (8) *Nuestra historia*, vol. 6, València, 1982, Mas-Ivars editores (obra col·lectiva, pp. 13-67).
- (9) *El valencià Jaume Rasquí, gobernador del Plata (1557-1559)*, València, 1987, Generalitat Valenciana (Introducció, edició i apèndix documental).
- (10) *Història del País Valencià*, vol. IV, Barcelona, 1990, Edicions 62. Direcció del volum, "Introducció" (pp. 9-16) i redacció dels capítols: "L'agricultura valenciana del Set-cents: entre la tradició i el canvi" (pp. 35-69) i "La crisi política de l'Antic Règim, 1793-1813" (pp. 195-214).
- (11) *Història del País Valencià*, València, 1992, Eliseu Climent editor. Redacció dels capítols relatius als segles XVI, XVII i XVIII (pp. 135-209).
- (12) *Agricultura y crecimiento económico en la Europa occidental moderna*, Madrid, 1992, Síntesis.
- (13) *La terra i els homes del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, 1993, Curial, 2 vols.
- (14) *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768)*, València, 2001, Universitat de València – Universitat Jaume I (en col·laboració amb Miquel Àngel Badenes Martín i Joan Serafí Bernat i Martí).
- (15) *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*, Catarroja-Barcelona, 2004, Afers.
- (16) *Arbitris i notes per a Quart i València: la gestió agrícola d'un terratinent de l'Horta*, València, 2007, Universitat de València (edició a cura de Manuel Ardit y Rafael Valldecabres).
- (17) *Turís. Geografia, Història, Art*, Turís, 2007, Ajuntament de Turís (capítol "L'Edat Moderna", pp. 179-218).
- (18) *El Siglo de las Luces. Economía*, Madrid, 2007, Síntesis.
- (19) *La Gran Història de la Comunitat Valenciana*, vol. 4, València, 2007, Editorial Prensa Valenciana (capítol "Señores y vasallos en los siglos XVI y XVII", pp. 175-191).
- (20) *Història Agrària dels Països Catalans*, dirigida per Emili Giralt i Raventós, vol. III, Barcelona, 2008, Fundació Catalana per a la Recerca – Universitat de Barcelona (capítols "La població", pp. 463-484 i "La senyoria", pp. 485-509).
- (21) *Gaspar Centelles y el grupo disidente de Pedralba*, en col·laboració amb Miquel Almenara Sebastià, València, 2010, EDICEP.

Articles

- (1) "A Short History of Valencia", *Identity Magazine*, Cambridge (Mass.), 1966, pp. 5-15.
- (2) "Panorama de la historiografia valenciana actual", *Serra d'Or*, 105, 1968, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 68-69.

- (3) “Los alborotos de 1801 en el reino de Valencia”, *Hispania. Revista española de Historia*, 113, 1969, CSIC, pp. 526-542.
- (4) “La Revolución Francesa y Valencia. Los alborotos de 1793”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, rom XLVI, I, 1970, Societat Castellonenca de Cultura, pp. 411-421.
- (5) “El asalto a la Morería de Valencia en el año 1455”, *Ligarzas*, 2, 1970, Universitat de València, pp. 127-138.
- (6) “Aportación al estudio de la reacción señorial en el País Valenciano a finales del siglo XVIII” (en col·laboració amb Alfons Cucó), *Saitabi*, XXI, 1971, Universitat de València, pp. 121-138.
- (7) “Aspectos de la Universidad valenciana del Quinientos a través del proceso inquisitorial de Jerónimo Conqués”, dins *Actas del III Congreso Nacional de Historia de la Medicina*, Madrid, 1971, Sociedad Española de Historia de la Medicina, II, pp. 131-140.
- (8) “Bandolerisme i delinqüència a les acaballes de l’Antic Règim (País Valencià, 1759-1843)”, *Recerques*, 3, 1974, Ariel, pp. 137-152.
- (9) “Les partides realistes del Maestrat durant el Trienni Liberal (1822-1823)”, dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, València, 1974, Universitat de València, IV, pp. 285-294.
- (10) “Revolución burguesa y revuelta campesina (1789-1840)”, dins *Siete temas sobre historia contemporánea del País Valenciano*, València, 1974, Universitat de València, pp. 95-111.
- (11) “Contribución al estudio del movimiento de las rentas de la tierra en el País Valenciano en el siglo XVIII”, *Cuadernos de Historia, Anexos de la revista Hispania*, 5, 1975, CSIC, pp. 337-417.
- (12) “El govern del general Elio a València i les conseqüències econòmiques i socials de la guerra del Francès”, *Arguments*, 2, 1975, L’Estel, pp. 7-33.
- (13) “Per la religió, el rei i la pàtria”, *Recerques*, 5, 1976, Ariel, pp. 139-160.
- (14) “Estructura i crisi del règim senyorial al País Valencià” (en col·laboració amb C. Garcia Monerris, I. Morant Deusa i P. Ruiz Torres), *L’Espill*, 3, 1979, Eliseu Climent editor, pp. 59-87.
- (15) “Reflexions al voltant de la burgesia valenciana del Set-cents”, *Saó*, 31, 1980, Editorial Saó, pp. 11-14.
- (16) “La rebel·lia camperola en la crisi de l’Antic Règim”, dins *La invasió napoleònica. Economia, Cultura, Societat*, Bellaterra, 1981, Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 45-54.
- (17) “Datos sobre el comercio español con América en el siglo XVIII. Las empresas comerciales de Mariano Canet y Montalbán (1758-1785)”, dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, 1982, Universitat de València, I, pp. 157-174.
- (18) “Las empresas comerciales de la sociedad ‘Viuda de don Mariano Canet e Hijos’ y las primeras expediciones directas de Valencia a Veracruz (1786-1805)”, *Estudis*, 11, 1984, Universitat de València, pp. 103-142.
- (19) “El absolutismo monárquico y su significado. Situación actual del debate historiográfico”, *Universidad y Educación*, 3, 1985, UNED de Vila-real, pp. 139-155.
- (20) “Aparcería y arrendamiento en la transición del Antiguo Régimen al Liberalismo: el ejemplo de la granja cisterciense de Benivaire”, dins *La Ilustración española*, Alacant, 1986, Institut d’Estudis “Juan Gil-Albert”, pp. 417-434.
- (21) “El País Valencià i el Principat de Catalunya. Trets comuns de la seva evolució històrica”, *Revista de Catalunya*, 1, 1986, Fundació Revista de Catalunya, pp. 49-60.
- (22) “L’economia del País Valencià al segle XVIII. Creixement i desenvolupament”, dins *I Congrés d’Història del Maestrat*, Vinaròs, 1987, Ajuntament de Vinaròs, pp. 19-23.
- (23) “Mercado americano y crecimiento económico en el País Valenciano”, dins *El comercio libre entre España y América Latina, 1765-1824*, Madrid, 1987, Fundación Banco Exterior, pp. 215-229.
- (24) “Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià”, *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 5-6, 1987, Editorial Afers, pp. 273-316.
- (25) “Creixement demogràfic d’una població d’Antic Règim: el marquesat de Llombai entre 1620 i 1705”, dins *Estudis sobre la població del País Valencià*, València, 1988, IVEI, I, pp. 331-343.

- (26) “Bases del crecimiento de la población valenciana” (en col·laboració amb J. M. Pérez García), dins *Estudis sobre la població del País Valencià*, València, 1988, IVEI, I, pp. 199-228.
- (27) “Transformacions agràries en la Ribera del Xúquer (segles XVI-XVIII)”, dins *L’escenari històric del Xúquer*, L’Alcúdia, 1988, Ajuntament de l’Alcúdia, pp. 69-87.
- (28) “Els orígens de l’agricultura contemporània del País Valencià”, *Revista de Catalunya*, 23, 1988, Fundació Revista de Catalunya, pp. 45-57.
- (29) “Política e historia en el debate sobre señoríos de las Cortes de Cádiz”, *Studia Historica. Homenaje al profesor Don Manuel Fernández Alvarez*, VI, 1988, Universidad de Salamanca, pp. 371-379.
- (30) “Los moriscos”, dins *Historia del pueblo valenciano*, València, 1989, IVEI – Diari Levante, vol. 2, fascicle 22, pp. 433-452.
- (31) “Recaudación y fraude decimal en el siglo XVIII valenciano”, dins *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII*, Madrid, 1989, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, pp. 391-410.
- (32) “Un testimoniatge inèdit de les revoltes valencianes de 1801”, dins *L’impacte de la Revolució*, València, 1990, Generalitat Valenciana, pp. 69-79.
- (33) “La mortalidad en el País Valenciano preindustrial. El marquesado de Llombai entre 1620 y 1820”, dins *El papel de la mortalidad en la evolución de la población valenciana (Actas del II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica. Alicante, abril de 1990)*, Alacant, 1991, Institut de Cultura “Juan Gil-Albert” – Seminari d’Estudis sobre la Població del País Valencià, 5, pp. 117-130.
- (34) “Un ensayo de proyección inversa de la población valenciana (1610-1899)”, *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, IX, 3, 1991, ADEH, pp. 27-47.
- (35) “Els orígens d’un mite. ¿Fou l’Horta una comarca peculiar?”, *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 11-12, 1991, Editorial Afers, pp. 75-88.
- (36) “Los estudios sobre historia agraria del País Valenciano en la Edad Moderna”, *Noticario de Historia Agraria*, 2, 1991, Seminario de Historia Agraria, pp. 95-102.
- (37) “Burguesia urbana i patrimoni agrari. Les propietats rústiques de Salvador Oliag i Canet (1858-1865)”, *Saitabi*, XLII, 1992, Universitat de València, pp. 7-17.
- (38) “El comerç amb Amèrica durant el segle XVIII”, dins *Els valencians i Amèrica*, València, 1992, Generalitat Valenciana, pp. 67-80.
- (39) “El comerç valencià amb Amèrica durant el segle XVIII”, *Saó*, monogràfic 11, 1992, Editorial Saó, pp. 15-18.
- (40) “Les français résidents et émigrés dans le pays valencien: les émotions populaires de 1793 et 1794” (en col·laboració amb V. Gil Vicent i T. Hernández Sempere), dins *L’Espagne et la France à l’époque de la Révolution Française (1793-1807)*, Perpinyà, 1993, Presses Universitaires de Perpignan, pp. 219-246.
- (41) “Crisi i transformacions després de l’expulsió dels moriscos”, *Saó*, 167, 1993, Editorial Saó, pp. 52-54.
- (42) “Señores y vasallos en el siglo XVIII valenciano”, dins Esteban Sarasa Sánchez y Eliseo Ser-rano Martín, eds.: *Señorío y feudalismo en la península ibérica*, Saragossa, 1993, Institución “Fernando el Católico”, II, pp. 249-274.
- (43) “Normativa municipal sobre el bestiar al País Valencià modern. La formació d’un peculiar equilibri entre agricultura i ramaderia”, *Pedralbes. Revista d’Història Moderna (Les institucions catalanes (segles XV-XVII). Tercer Congrès d’Història Moderna de Catalunya*, 13, Barcelona, 1993, Universitat de Barcelona, pp. 71-82.
- (44) “Els moriscos valencians. Una reflexió (parcialment) alternativa”, dins *L’expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià*, Barcelona, 1994, Generalitat de Catalunya, pp. 72-85.
- (45) “La producció autòctona: la historiografia valenciana en els últims vint-i-cinc anys”, dins Àngel San Martín (Ed.), *Fi de segle. Incerteses davant un nou mil·leni*, Gandia, 1994, Ajuntament de Gandia – Universitat de València, pp. 141-151.

- (46) “Joan Fuster i la història del País Valencià”, dins *Homenatge a Joan Fuster*, València, 1994, Generalitat Valenciana, pp. 271-284.
- (47) “Crisi i transformacions després de l’expulsió dels moriscos”, dins *La Segona Germania. Col·loqui internacional*, València, 1994, Diputació de València, pp. 25-41.
- (48) “Repercussions de la Segona Germania al marquesat de Llombai (Ribera Alta). Els desordres de 1693 i 1699”, *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 20, 1995, Editorial Afers, pp. 47-60.
- (49) “Nupcialidad y fecundidad en el marquesado de Llombai (Ribera Alta, País Valenciano), 1620-1820”, dins David Reher (Coord.): *Reconstituição de famílias e outros métodos microanalíticos para a história das populações. Actas do III Congresso da ADEH (Associação Ibérica de Demografia Histórica)*, Porto, 1995, I, pp. 167-185, Edições Afrontamento.
- (50) “Agricultura e industria rural en el siglo XVIII”, dins J. Azagra; E. Mateu; J. Vidal (Eds.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna. Estudios de historia valenciana contemporánea*, Alacant, 1996, pp. 62-76, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- (51) “Una societat agrària”, dins *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans, vol. 4. Crisi institucional i canvi social, segles XVI i XVII*, Barcelona, 1997, pp. 90-105, Enciclopèdia Catalana.
- (52) “Los moriscos valencianos”, dins *La expulsión de los moriscos del reino de Valencia*, València, 1997, pp. 17-33, Bancaixa.
- (53) “Nuevas perspectivas sobre los movimientos protestantes valencianos en el siglo XVI” (en col·laboració amb Miquel Almenara Sebastià), *Estudis*, 23, 1997, pp. 75-99.
- (54) “La historiografia modernista en la Universitat de València (1940-1953)”, *Saitabi*, 47, 1997, pp. 103-118.
- (55) “El protestantisme valencià del segle XVI. Una nova perspectiva” (en col·laboració amb Miquel Almenara Sebastià), *El Contemporani*, 16, 1998, pp. 31-35.
- (56) “Señores y campesinos en la Corona de Aragón”, dins *Las sociedades ibéricas y el mar a finales del siglo XVI*, Madrid, 1998, III, pp. 29-52, Sociedad Estatal Lisboa ‘98.
- (57) “El plet d’incorporació a la Corona de Catadau (1740-1806)”, *Estudis*, 24, 1998, pp. 391-414.
- (58) “La població valenciana durant l’Antic Règim a través dels estudis de reconstrucció de famílies”, dins *La población valenciana. Pasado, presente, futuro*, Alacant, 1998, I, pp. 155-169, Institut de Cultura “Juan Gil-Albert”.
- (59) “La població de la ciutat de València a través dels registres parroquials (1791-1870)”, dins *La población valenciana. Pasado, presente, futuro*, Alacant, 1998, I, pp. 249-297, Institut de Cultura “Juan Gil-Albert”.
- (60) “La història local: tendències actuals i possibilitats actuals d’aprofitament didàctic”, dins *II setmana sobre la Universitat i l’escola: llengua, territori i societat*, Alacant, 1999, Universitat d’Alacant, pp. 71-87.
- (61) “Microanálisis demográfico en larga duración: el caso de España”, dins Manuel González Portilla i Karmele Zarraga Sangróniz (Eds.), *Historia de la población. Actas del IV Congreso de la Asociación de Demografía Histórica. II. Pensamiento demográfico, coyuntura y microanálisis*, Bilbao, 1999, Universidad del País Vasco, pp. 253-307.
- (62) “Microanálisis demográfico sobre la España del siglo XVII”, dins *La popolazione italiana nel Seicento*, Bologna, 1999, Cooperativa Libreria Universitaria Editrice Bologna, pp. 505-522.
- (63) “Viciània i les Germanies”, *Saó*, 32, 2002, pp. 20-22.
- (64) “Violència i justícia en el marquesat de Llombai (segles XIII-XVIII)”, *Estudis*, 28, 2002, pp. 113-135.
- (65) “El règim senyorial en la història del País Valencià”, dins *Primer cicle de conferències al sud del País Valencià*, Barcelona, 2004, Institut d’Estudis Catalans, pp. 202-224.
- (66) “Una mirada distant a les hortes valencianes. La perspectiva dels viatgers estrangers”, *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 47, 2004, pp. 29-43.

- (67) “Defraudadors i lladres de collites en una senyoria valenciana durant el segle XVIII”, dins Josep Fontana. *Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*, Barcelona, 2004, Crítica, I, pp. 351-359.
- (68) “Los regadíos históricos del Magro hasta 1850”, dins *La arquitectura del agua en el riu Magre. Alcalans-Marquesat*, València, 2004, Generalitat Valenciana, pp. 24-44.
- (69) “Matrimonis entre parents: estratègia o inevitabilitat? Un exemple valencià”, *Estudis d’Història Agrària. Homenatge al Dr. Emili Giralt i Raventós*, 17, 2004, pp. 77-90.
- (70) “La evolución de la renta feudal en el marquesado de Llombai (siglos XVI-XIX)”, *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 24, 2006, pp. 11-29.
- (71) “Un ‘poderós’ valencià de finals de l’Antic Règim: Felip Alfonso d’Otos”, *Alba. Revista d’Estudis comarcals de la Vall d’Albaida*, 19, 2006, pp. 39-51.
- (72) “La historia rural de la España oriental durante la Edad Moderna”, *Studia Historica. Historia Moderna*, 29, 2007, pp. 47-82.
- (73) “Morir en la calle en la Valencia del Antiguo Régimen”, dins *Derecho, Historia y Universidades. Estudios dedicados a Mariano Peset*, València, 2007, Universitat de València, I, pp. 135-141.
- (74) “La distribució comarcal de la població valenciana (1609-2001)” (en col·laboració amb Joan Serafí Bernat i Martí), dins Joan Serafí Bernat i Martí i Francisco José Guerrero Carot (Eds.), *Las comarcas de interior: una perspectiva demogràfica*, Sogorb, 2007, ICAP, pp. 25-50.
- (75) “El grupo valenciano en Cádiz”, dins Germán Ramírez Aledón, ed., *Valencianos en Cádiz. Joaquín Lorenzo Villanueva y el grupo valenciano en las Cortes de Cádiz*, Cádiz, 2008, Fundación Municipal de Cultura, pp. 39-71.
- (76) “Familia, parentesco y grupo doméstico en el País Valenciano (siglos XVI-XIX). Un estado de la cuestión”, dins Francisco García González (Coord.), *La historia de la familia en la península ibérica (siglos XVI-XIX). Balance regional y perspectivas*, Cuenca, 2008, Universidad de Castilla-La Mancha, pp. 183-204.
- (77) “La prohibición del cultivo del arroz en la ribera del Turia (siglos XVI-XVIII)”, dins R. Franch Benavent i R. Benítez Sánchez-Blanco (Eds.), *Estudios de historia moderna en homenaje a la profesora Emilia Salvador Esteban*, II, València, 2008, Universitat de València, pp. 537-549.
- (78) “La agricultura valenciana y el reformismo borbónico. Una reflexión a partir de la ‘Idea de la Ley Agraria española’ de Manuel Sisternes i Feliu”, dins Ricardo Franch (Ed.), *La sociedad valenciana tras la abolición de los fueros*, València, 2009, Institució Alfons el Magnànim, pp. 385-402.
- (79) “Una reflexión sobre la expulsión de los moriscos valencianos y la repoblación”, *Revista de Historia Moderna*, 27, 2009, pp. 295-316.
- (80) “Población de la ciudad de Valencia. Siglos XVI-XVIII”, dins *La ciudad de Valencia. Historia, Geografía y Arte de la ciudad de Valencia*, I, València, 2009, Universitat de València, pp. 269-273.
- (81) “El área de influencia de la ciudad: la Huerta”, dins *La ciudad de Valencia. Historia, Geografía y Arte de la ciudad de Valencia*, I, València, 2009, Universitat de València, pp. 284-287.
- (82) “Los conflictos de finales del Antiguo Régimen”, dins *La ciudad de Valencia. Historia, Geografía y Arte de la ciudad de Valencia*, I, València, 2009, Universitat de València, pp. 373-377.
- (83) “La restauración de la insaculación en los municipios valencianos a finales del siglo XVIII”, dins María López Díaz (Coord.), *Estudios en homenaje al profesor José M. Pérez García, II, Historia y Modernidad*, Vigo, 2009, Universidade de Vigo, pp. 357-369.
- (84) “Moviments migratoris després de l’expulsió dels moriscos”, dins Josep Santesmases (Ed.), *Els processos migratoris a les terres de parla catalana. De l’època medieval a l’actualitat*, Barcelona, 2009, Coordinadora de Centres d’Estudis de Parla Catalana, pp. 153-168.

- (85) “Els moriscos valencians: una panoràmica historiogràfica”, *Manuscripts. Revista d’història moderna*, 28, 2010, pp. 71-86.
- (86) “Un testimoniatge desconegut de la conspiració de Vidal (1819)”, *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 68, 2011, pp. 211-219.
- (87) “Horneros, negociantes y corsarios. Los orígenes de la fortuna de Vicente Bertrán de Lis y Tomás”, *Estudis*, 37, 2011, pp. 155-178.
- (88) “El País Valencià i Catalunya en temps de la Il·lustració”, dins Marc A. Adell Cueva, Agustí Flors Bonet, Francisco Marco Castillo, Manuel Rosas Artola (Eds.), *Josep Climent i Avinent (Castelló de la Plana, 1706-1781)*, Castelló de la Plana, 2011, Diputació de Castelló – Universitat Jaume I, pp. 81-94.
- (89) “El ducat de Gandia en el mapa senyorial valencià (cap a 1540): una primera aproximació”, dins S. La Parra i M. Toldrà (Eds.), *Francesc de Borja (1510-1572), home del Renaixement, sant del Barroc*, Gandia, 2012, CEIC Alfons el Vell, pp. 41-60.
- (90) “Confiscación, repoblación y conflictos sociales en el campo valenciano después de la expulsión de los moriscos”, dins J. I. Salustiano de Diós, R. Robledo i E. Torijano (Eds.), *Historia de la propiedad. La expropiación*, Salamanca, 2012, Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 83-98.

